

יום עיון
לזכרה של צביה

לדמותה של המחתרת הלוחמת בגיטאות פולין

בית לוחמי הגיטאות
ע"ש יצחק קצנלסון
למורשת השואה והמרד

לדמותה של המחתרת הלוחמת

תפקידי אינו קל. אחרי הדברים הנפלאים של יונת סנד על צביה, והדברים ששמענו משל צביה, מתוך ספרה, קשה לעבור לדיון פרוזאי. כפי שהוגדר נושא הרצאתי, אנסה לתרום משהו, אם לדמותה ואם לבעיותיה של המחתרת הלוחמת, ואקדים כמה הערות להבהרת המושג מחתרת לוחמת:

כוונתנו לאותה התארגנות ללחימה בנשק בגיטאות ומחוצה להם, שבאה כתגובה על מסע ההשמדה שהתחיל עם הפלישה של צבאות גרמניה הנאצית לברית המועצות בקיץ 1941. ברם, בפולין הכבושה אין לראות במחתרת הלוחמת תופעה חדשה לגמרי, אלא המשך לאותה מחתרת, שקמה כבר בחודשים הראשונים של השלטון הנאצי. תקופה ארוכה זו, כשנתיים ימים, לא היתה ריקה ממעשים ולא יקשה עלינו לגלות בהם את גרעיני ההתנגדות, אשר ברבות הימים הצמיחו את המחתרת הלוחמת בנשק.

אחת הדוגמאות שיכולות להמחיש זאת הוא הסמינר שמרכז "דרור" אירגן בקיץ 1940. מובן מאליו שהסמינר התנהל במחתרת. יתרה מזו, מכיוון שנאסר על היהודים לעזוב את מקום מגוריהם וגם לנסוע ברכבת, היה הצעד הראשון - ריכוז החברים בווארשה - כרוך כבר בהפרת פקודות הגרמנים¹.

יש להניח שהמארגנים ידעו מהו הסיכון, והיה זה סיכון מחושב, כי להערכתם הכרחי היה להכשיר מדריכים צעירים לפעולה בתנאי המחתרת. זה לא היה הסמינר היחיד; היו סמינרים נוספים של "דרור", "השומר הצעיר" ותנועות אחרות; ולא רק בווארשה. אך היה זה הסמינר הראשון והוא עורר את התנגדותם של אנשי ציבור וחברי מפלגת פוע"צ, שבוגרי תנועת "דרור" עצמם השתייכו אליה. הם טענו שפעולה כזו עלולה להמיט אסון על היהודים בווארשה.

הוויכוח היה בעניין קונקרטי, לכאורה חסר חשיבות מיוחדת, אבל השאלה היתה עקרונית: האם להשלים עם הסדר שהמטטר הנאצי קבע, או להפר את חוקיו חרף הסכנה, לפעול במחתרת? הסמינר נערך חרף ההתנגדות, וגם המערערים עליו השלימו עם קיומו, כאשר נודע להם שהמשתתפים, 45 חברים מ-23 ערים ועיירות, כבר הובאו לווארשה בדרך לא דרך והם נמצאים בקיבוץ "דרור" בדזילנה 34; והיו ביניהם אף כאלה שהשתתפו בסמינר כמרצים. גם הוויכוח עצמו לא היה חסר חשיבות: היה זה המבחן הראשון, שבו היו חילוקי דעות עקרוניים בין צעירים מן הנוער החלוצי לבין אנשי ציבור ומנהיגי מפלגה פוליטית. בעימות זה היתה ידם של חברי "דרור" על העליונה וניצחה הדעה המחייבת פעולה במחתרת.

דוגמה אחרת - הנסיונות לארגן הגנה יהודית: במארס 1940 התגלו סימנים ראשונים לפרעות ביהודים בווארשה. לא קשה לנחש מי יזם אותן. היתה זו מדיניות מכוונת

להסית את האוכלוסייה המקומית נגד היהודים. הרעיון לארגן הגנה היה לגמרי טבעי. יש פרעות - צריך להתגונן. כצעד ראשון ניסו אז חברי "דרור" להשיג את מה שנשאר ממשלוחי הנשק שניקנו בפולין בשביל "ההגנה" בארץ. אחד החברים מקיבוץ גרוכוב, שעבד בבית המלאכה שהופעל למטרה זו, ניסה להשיג את כלי הנשק שהוסתרו בו, אך לשוא. הוסבר לו במקום שהוא חיפש, כי הנשק נאסף בידי הגרמנים.

ובאותו עניין דוגמה נוספת: בימים הראשונים של מלחמת גרמניה-רוסיה שוב העלו חברי "דרור" את ההצעה להקים ארגון הגנה, בהיותם משוכנעים, כמו רבים אחרים, כי הגרמנים ינחלו מפלה מהירה מידי הצבא האדום, הם העריכו, שבעת נסיגתם מן הסתם יערכו פרעות ביהודים. ההצעה ירדה מן הפרק עוד בטרם הספיקו לעיין בה ברצינות, כאשר התברר שהצבא הפולש אינו נסוג, אלא מתקדם במהירות בתוך רוסיה. אך לא יקשה למצוא את הקשר בין הצעד הזה לבין היוזמות להקמת ארגון יהודי לוחם, שהעלו בווארשה מעט מאוחר יותר, אחרי שהגיעו הידיעות על טבח היהודים בוילנה ובמקומות אחרים.

הלחימה הפרטיזנית והמרד בגיטאות

בדיון שלנו נעסוק במחתרת הלוחמת בעיקר בגיטאות, אבל עלינו להביא בחשבון שהלחימה היהודית, אם להגדיר אותה בצורה סכימטית, היו לה שתי צורות: לחימה פרטיזנית ומרד בגיטאות. הפרטיזנים הראשונים היו צעירים יהודים שנמלטו ליערות בעוד הגיטו עדיין קיים, אך כבר נפגע ממעשי רצח המוני. רבים יותר נמלטו בעת החיסול הסופי של הגיטאות. תופעה זו היתה נפוצה בעיקר באיזורים המזרחיים של פולין, שהיו לפני כן תחת השלטון הסובייטי. לבד מזאת שהאיזורים האלה משופעים ביערות, שניתן היה להסתתר בהם, קמה בהם בהמשך הזמן תנועה פרטיזנית סובייטית מודרכת ומכוונת ממוסקבה. הנמלטים מן הגיטאות קיוו למצוא מסתור ביערות ובעיקר אפשרות להצטרף אל הפרטיזנים. ויאמר בזה: דרכו של הצעיר היהודי אל הפרטיזנקה ובתוכה היתה קשה ומלאת סכנות, ולא אחד נפל קרבן בידי חבריו לנשק, כביכול, ולא נוכל להרחיב את הדיון על כך בהרצאה זו.

ככל שנרצה להשוות ביניהם את הפרטיזנקה היהודית והמרד בגיטאות - נגלה את השונה ביניהם, גם בתנאים שבהם הם פעלו וגם במניעים ובמטרות מלחמתם. המלחמה הפרטיזנית היתה תופעה ידועה במלחמת העולם השנייה ולא רק בפולין. גם עמי אירופה אחרים ניהלו בדרך זו מלחמה בכובש הנאצי, מלחמה שהטרידה רבות את האויב, מבלי שהגרמנים יהיו מסוגלים לעקור אותה (370 אלף פרטיזנים פעלו באיזור ביילורוסיה הכבושה ולמעלה ממיליון בכל אזורי הכיבוש בבריית-המועצות; אין לנו נתונים על חלקם של היהודים, אך לפי המשוער הגיע מספרם לעשרות אלפים).

לא כן המרד בגיטאות. זו היתה מלחמה יהודית בלעדית ומקומה בפולין הכבושה. אף אחד מן היתרונות, שהיו בידי הפרטיזנים במלחמתם באויב, ואשר בגללם לא ניתן

היה לעקור אותה, לא היה בידי הלוחמים בין חומות הגיטו הסגור ומסוגר ומנותק מן העולם החיצוני: לא היער להסתתר בו, לא האפשרות לחמוק מן הכיתור ולא הסיוע מידי האוכלוסיה המקומית בסביבה - ולא נלאה את עצמנו למנות את כל היתרונות בתנאי הלחימה הפרטיזנית לעומת המרד בגיטו. אך ההתקוממות בגיטו היתה כורח המציאות הנוראה, שבה כל הכלואים בין חומותיו, זקנים, נשים וטף, עמדו בפני השמדה. כי על כן היה שוני גם במניעים ובמטרות הלחימה.

הרצון העז ללחום בגרמנים, לנקום את נקמת הדם היהודי הנשפך, וברוב המקרים היתה זו גם נקמה אישית על רצח יקיריהם - היה ללא ספק היסוד המשותף לכל הלוחמים. אך בעוד חפץ החיים והתקוות להצלה היו דחף חזק בהתארגנות הפרטיזנית, לא יכולה היתה להיות ההצלה גורם ההתארגנות למרד הגיטאות. יהיה זה נכון להגיד, כי אלה, שהגו את רעיון המרד בגיטו והלכו בדרך זו, עשו זאת חרף העובדה שהיא לא היתה דרך להצלה.

ככל שנעיין בחומר התייעודי של התקופה נגלה עובדה זאת. לוחמי המחתרת בגיטו לא השלו את עצמם וגם לא את היהודים שנקראו להתנגדות, לראות במרד פתח להצלה. מניעים מסוג אחר מופיעים בתייעוד זה. הם מרבים להדגיש, כי זוהי מלחמה על כבוד ישראל ועל מוות של כבוד, כי מלחמתם היא מלחמה יהודית, כי בהתנהגותם יעמדו בפני משפט ההיסטוריה.

בכרוז שאבא קובנר הכין והקריא בגיטו וילנה, באסיפה חשאית של חברי תנועות הנוער החלוציות ב-1 לינואר 1942, נזרקה הקריאה: "לא נלך כצאן לטבח! אמנם חלשים אנו וחסרי מגן, אולם התשובה היחידה למרצח היא ההתקוממות בנשק"².

ודומים הדברים בכרוז שמרדכי טננבוים, מפקד המרד בגיטו ביאליסטוק, הכין שנה לאחר מכן, בינואר 1943. הוא כותב: "אם חלשים אנו להגן על חיינו, עוד אנו די חזקים כדי להגן על כבוד היהודי והאדם ולהראות לעיני תבל, כי אמנם כבולים אנחנו אבל לא הוכרענו"³.

הכרוז שהארגון היהודי הלוחם בווארשה פירסם בינואר 1943 מסתיים בקריאה: "המוני העם היהודים, השעה קרבה, חייבים אתם להיות נכונים להתנגד, לא למסור עצמכם לשחיטה ככבשים. א פ ל ו יהודי אחד לא ילך אל הקרון. אנשים שאין להם יכולת להתנגד באופן אקטיבי, יתנגדו התנגדות פאסיבית, כלומר יתחבאו... סיסמתנו חייבת להיות עתה: יהיו הכול נכונים למות כבני אדם"⁴.

הרשל רוזנטאל, חבר קיבוץ תל-חי בביאליסטוק, מדבר באסיפת הקיבוץ על "אירגון פעולת התנגדות קולקטיבית בגיטו בכל מחיר. לראות בגיטו את "מוסה דאג" שלנו ולהוסיף פרק של כבוד לביאליסטוק היהודית ולתנועה שלנו"⁵.

ואלה הדברים שכותבת ביומנה גוסטה דווידזון, חברת "עקיבא" בקראקוב, להסכרת המניעים למלחמתם: "היכן הסיבה הגדולה שבגללה עלינו להימנע מן התגובה היחידה

הראוייה לאדם שיש לו כבוד עצמי? ההיסטוריה תנדה אותנו לנצח. אם נשאר לנו איזה מוצא, אין זה אלא להציל את עצמנו בפני משפטו של העתיד, להציל אותנו משיכחה, כיוון שבלאו הכי אבודים אנו. נשאר נא למצער זכר אחרינו שיעורר בלב מישהו לראת כבוד כלפינו!"⁶.

ומניעים מסוג אחר, מוסריים ביסוד, כגון: אין הצעירים רשאים לעזוב את הגיטו ולהפקיר את היהודים הנמצאים בו ללא אפשרות של התנגדות. מסיבה זו הביעו נציגי "דרור" הסתייגות מדרכו של הגוש האנטיפאשיסטי, שהוקם בגיטו ווארשה באביב 1943. בארגון זה השתתפו יחד עם המפלגה הקומוניסטית פ.פ.ר. גם חברי "השומר הצעיר", "דרור" ומפלגות פוע"צ ימין ושמאל, ומטרתו היתה הוצאת נוער יהודי ללחימה פרטיזנית. אצטט בשאלה זו דברים שאמר יצחק צוקרמן אחרי המלחמה:

"התייחסנו בהסתייגות לארגון האנטיפאשיסטי ונאבקנו בתוכו. הארגון האנטי-פאשיסטי אמר: עזרה לרוסיה הסובייטית, ארגון היהודים למלחמה, הוצאת יהודים לפרטיזנקה. ואנחנו אמרנו: הפרטיזנקה הפולנית היא על אדמת פולין, ואילו הפרטיזנקה היהודית היא מחוץ לחומות הגיטו. אם נוציא את מיטב כוחותינו אל מחוץ לחומות הגיטו - מי ילחם בתוך הגיטו? האם רשאים אנחנו להשאיר את הגיטו בודד ומיותם מכוח עלומים, מכוח לוחמים? ... הרשאים אנו לעזוב את הורינו, את ילדינו, את החלשים שלנו, את החולים שלנו... ללא כל אפשרות של התנגדות אנושית?"⁷.

אפשר להגיד, כי השוני במניעים ובדרכי הלחימה בגיטו או בפרטיזנים ביער יש בהם כדי להסביר את שרשי הוויכוח בתוך ארגוני המחתרת הלוחמת בשאלה, איזו משתי הדרכים להעדיף. ההנחה, כי אין לעזוב את היהודים בגיטו ללא אפשרות להתגונן, המחוייבות כלפי הכלל היהודי - היו נימוק מכריע בפי הטוענים למרד בגיטו. במסגרת הרצאה זו לא נוכל להרחיב את הדיון בסוגיה חשובה זו, אך נציין כמה נקודות:

- א. מטבע הדברים התנהל פולמוס כזה בכל מקום שהיתה קיימת אלטרנטיבה של יציאה ליער, או אפילו סיכוי בלבד להתארגן או להצטרף לפרטיזנים. ועלינו להוסיף שהאפשרויות האלו לא היו רבות. הן היו מצויות בעיקר באיזורים שנכבשו מידי הסובייטים וכמעט לא היו קיימות בגנרל-גוברנמן והאיזורים שסופחו לרייך.
- ב. הוויכוח היה לא רק עם הקומוניסטים, אשר בדרך כלל היו בעד לחימה פרטיזנית שהתאימה לדרישות הסובייטים; גם בתוך תנועות הנוער החלוציות, שהיו בעד לחימה בגיטו, היתה התלבטות בשאלה זו. כך בתוך פ.פ.א.ו. בוויילנה, וכך בארגון היהודי הלוחם בביאליסטוק, ולא נוכל במסגרת הרצאה זו לעמוד על הנסיבות וההתפתחות השונה בשני הגיטאות האלה.
- ג. גם לוחמים ששרדו מגיטאות שהיה בהם מרד השתלבו בלחימה פרטיזנית ככל שיכלו. אך ברוב המקרים מעטים היו הניצולים. לדוגמה, בין הפרטיזנים שפעלו באיזור

ביאליסטוק נמצאו צעירים מגיטו ביאליסטוק, אך רובם ככולם עזבו את הגיטו לפני שהתחולל בו המרד. ככל שחקרתי ושאלתי לגורל הלוחמים במרד עצמו, קיבלתי אותה תשובה: רק בודדים ניצלו.

על גיבוש המחתרת הלוחמת

כפי שכבר ציינתי, ההתארגנות ללחימה בנשק התחילה אחרי הפלישה לברית-המועצות. הקרבנות הראשונים היו היהודים באיזורים המזרחיים של פולין, שבהם היה שלטון סובייטי מאז ספטמבר 1939; באיזורים אלה היתה גם ראשית ההתארגנות ללחימה. כך בוילנה, שבה היו כ-60 אלף יהודים בעת שהעיר נפלה בידי הגרמנים, ואחרי 4-5 חדשי הכיבוש הראשונים נשארו בחיים רק כ-17 אלף. ביער בפונארי, הרחוקה מן העיר 10 ק"מ בלבד, נרצחו בחודשים אלה רוב יהודי וילנה. בסוף חודש ינואר 1942 הוקם ארגון הפרטיזנים המאוחד, פ.פ.א.ו... כבר הזכרנו את אסיפת תנועות הנוער החלוציות שנערכה ב-1 לינואר. גם הארגון הוקם ביוזמתן, ולייתר דיוק, בוילנה באה היוזמה מ"השומר הצעיר". מה שקרה בוילנה היה כה מדהים, שלא נשאר הרבה מקום לספיקות בייחס לכוונותיהם של הגרמנים, גם אם היה ויכוח בייחס לאפשרויות להילחם בתוך הגיטו.

המצב בגנרל-גוברנמן היה אחר. ההשמדה ההמונית התחילה בו קצת מאוחר יותר. וכאשר הגיעו לווארשה הידיעות על רצח היהודים בוילנה, והידיעות הראשונות הגיעו לא לפני חודש אוקטובר 1941, עדיין נשאלו שאלות: האם מה שקרה בוילנה, שנמצאת באיזור השלטון הסובייטי, יכול לקרות גם בווארשה? האין אלה פעולות נקם ביהודים על ששירתו את המשטר הקומוניסטי? האם מעשי זוועה כאלה יכולים לקרות בווארשה, בלב ליבה של אירופה? ועוד שאלות מסוג זה או אחר.

גם בווארשה יצאה היוזמה להקמת ארגון לוחם מן הנוער החלוצי, אך היה זה תהליך ממושך. ההתייעצות הראשונה שהתכנסה במחצית חודש מארס 1942, ביוזמת "החלוץ" ובהשתתפות נציגי מפלגות הפועלים, אשר לפני הביא נציג "החלוץ" את ההצעה להקים ארגון לוחם, וגם ההתייעצות כפורום ציבורי רחב יותר, שנערכה כבר בעת הגירוש שהתחיל ב-22 ליולי 1942, לא הביאו לתוצאות חיוביות.

לא נוכל במסגרת הרצאה זו להרחיב את הדיון בסיבות שגרמו לכך, שהמאמצים להקים ארגון כזה נכשלו אז, אך ראוי שנעמוד על כמה מן הנקודות בהתייעצויות אלו. בחודש מארס התרכז הוויכוח סביב השאלה, האם צריכים היהודים להתארגן בכוחות עצמם או שעליהם לחכות עד שתקום חזית משותפת עם הפולנים, כפי שטען נציג "הבונד". אפשר להגיד, כי עמדה זו היתה המכשול העיקרי באותה התייעצות. ה"בונד", שעמד בקשר עם מפלגת הפועלים הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס., היה אותו זמן הגורם היחיד שבאמצעותו יכלו לצפות לעזרה. אך גם הוויכוח עצמו ראוי לתשומת לב, כי שרשיו עמוקים יותר. ה"בונד", שהתיימר להיות הנציג של הפועל היהודי ובמאבקו

לזכויותיו רשם דפים חשובים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, כמו בעבר התקשה להכיר במצבו המיוחד של העם היהודי ועדיין לא השלים עם העובדה, כי מלחמתם היא מלחמה יהודית.

ההתייעצות השניה, שנערכה, כאמור, משהתחילה האקציה, מעניינת מסיבה אחרת, כמשקפת את הטראגיות של המצב חסר התקווה להצלה. לפי העדות, המשתתפים בהתייעצות זו, מן השמאל ועד אגודת ישראל, הושפעו עמוקות מן הדברים שהשמיעו הרב זישה פרידמן, איש אגודת ישראל, וההיסטוריון יצחק שיפר; הראשון, באמונתו בנצח ישראל, השני, לפי השקפתו ההיסטורית - שללו את רעיון המדד; ולא נמצאו בישיבה זו תומכים בהצעה החוזרת של נציג "החלוץ" בדבר ארגון הגנה בגיטו, לאלתר⁸.

סטינו מעט מן הדיון העיקרי ונחזור אליו. לאחר שנכשלו בסיונות אלה ואחרים לא התחדשו עוד המגעים בין הגורמים השונים. חברי תנועות הנוער נשאו עם עצמם, בעוד הגירוש נמשך ללא הפסקה. בשלב זה לא נמצאו יותר שותפים פוטנציאליים להצטרפות להצעותיהם. ב-28 ליולי התכנסו חברי "דרור", "השומר הצעיר" ו"עקיבא" לישיבה בקיבוץ "דרור" בדזילנה 34. (רוב חברי "גורדוניה", ומי שעמד בראש קבוצה זו: אליעזר גלר, עזבו את וארשה לפני האקציה). בישיבה זו הוחלט להקים ארגון לוחם, שקיבל את השם "הארגון היהודי הלוחם". על צעד זה ועל בחירת השם מספרת צביה:

"אותו זמן כבר היה ברור לחלוטין, שאם אנחנו לא נעשה דבר, העם כולו יירצח בלא להשמיע קול של התנגדות. הכרה זו היא שנסכה בנו כוח חדש לנסות שוב ולא לאבד את עצמנו לדעת. בישיבה זו נפלה ההכרעה. נטלנו את האחריות על עצמנו, אנו הצעירים. התלבטנו מה שם נקרא לארגון זה. רצינו לבטא בו את תמצית מאוויינו, שם שיהפך לסמל. היו הצעות: "ארגון ציוני לוחם", "ארגון חלוצי לוחם" וכד'. לבסוף הוחלט: "הארגון היהודי הלוחם"⁹."

השם נבחר בקפידה. השאיפה לבטא את עצמיותם ואת דרכם המיוחדת נדחתה בפני הרצון להבליט שתי נקודות עיקריות וחשובות יותר: היותו ארגון יהודי וארגון כללי, פתוח לכל. בהשראתם עבר השם גם לארגונים בגיטאות אחרים (רק בקראקוב בחר הארגון הלוחם את השם "הארגון היהודי הלוחם של הנוער החלוצי").

לאחר כמחצית השנה של מאמצים שעלו בתוהו, לא נשארו בידיהם אפשרויות אחרות זולת האחת - לפעול לבד, מבלי לוותר על המטרה האמיתית, הנרחבת שנשארה: הקמת ארגון יהודי לוחם כללי. היה זה לא סוף הדרך, אלא רק ראשיתה. רק אחרי האקציה, שבה גורשו למחנה ההשמדה טרבלינקה רוב רובם של היהודים בקהילה הגדולה של וארשה, ובגיטו נשארו לא הרבה יותר מ-50 אלף איש, הוקם אותו ארגון יהודי לוחם מורחב, שהשתתפו בו יחד עם כל תנועות הנוער החלוציות, שהיו בגיטו וארשה, גם מפלגות הפועלים: פוע"צ צ.ס.; פוע"צ שמאל, הבונד ופ.פ.ר. הקומוניסטית.

הארגון היהודי הלוחם המורחב היה שונה מקודמו בהיקפו, אבל לא במהותו ובמטרות שהוא קבע לעצמו, ואף לא בשמו; הוא היה המשך לאותו ארגון שקומץ צעירים יזמו והעזו להכריז עליו, גם כאשר אחרים עדיין היססו. אני יכולה להגיד כשאלה היפוטטית: מה היה קורה אילו לא קם הארגון הראשון? האם היה קם הארגון המורחב? גם בגיטאות אחרים: בביאליסטוק, בצ'נסטוכוב, בבנדין ובקראקוב היו תנועות הנוער החלוציות היוזמות את הקמת הארגון היהודי הלוחם, וכמו בווארשה היו בו הגורם הדומיננטי.

על הגורמים שהביאו את תנועות הנוער החלוציות למילוי תפקיד חשוב זה

נעניין בעיקריים שבהם:

א. על רקע התפוררות ההנהגה של יהודי פולין בלטו תנועות הנוער כגורם מאורגן

בזרם הבריחה ההמונית מזרחה בעת פרוץ המלחמה נמצאו גם המנהיגים מן השורה הראשונה מכל המפלגות. אחרי כניסת הסובייטים לאיזורים המזרחיים של פולין עברו רובם ככולם לעיר וילנה, שהיתה אז חופשית עדיין. אישים נוספים עזבו את פולין בחודשים הראשונים של הכיבוש. העובדה, כי בשעת משבר זו לא נמצאה בפולין ההנהגה המקובלת על הציבור, היתה לה השפעה פסיכולוגית קשה, מעבר לבזק עצמו - החלל הריק שנוצר בהנהגת הציבור.

עם הנמלטים מזרחה היו גם רוב קיבוצי ההכשרה, קבוצות קטנות של חברים בוגרים מן הסניפים וגם מרכזי התנועות בווארשה. אחרי שפסקה המלחמה הם התארגנו מחדש, ובין ההחלטות הראשונות במרכז "החלוץ" שהתארגן באיזור השלטון הסובייטי, היתה ההחלטה לחזור לפולין הכבושה. כמה מניעים האיכו בהם לעשות כן, והראשון ביניהם ללא ספק הדאגה לחברים שנשארו שם. אבל מעבר לזה פעל הרצון להבטיח את המשך קיומה של התנועה. ההנחה היתה כי בצורה זו או אחרת, לפי התנאים, אפשר יהיה לפעול בפולין הכבושה, ואולי אף למצוא דרך לעליה ארצה. היתה גם סיבה כללית יותר: הרגשת החובה המוטלת עליהם, כתנועה חלוצית, כלפי הציבור היהודי בכללו. חובה זו חשו בעיקר ב"דרור", שהיתה תנועה עממית ומושרשת בתוך המוני העם היהודי.

שבועות אחדים אחרי שפסקה המלחמה חזרה לווארשה פרומקה פלוטניצקה, חברת מרכז "דרור" ו"החלוץ". בטרם הוחלט דבר מפורש התנדבה לשליחות זו. אחריה באו חברים נוספים, אף הם מתנדבים לשליחות המסוכנת: צביה לובטקין ויצחק צוקרמן, ומן ההנהגה הראשית של "השומר הצעיר": טוסיה אלטמן, מרדכי אנילביץ', יוסף קפלן ושמואל ברסלב. החברים האלה, שחזרו לווארשה בתקופה הקצרה שבין אוקטובר 1939 - מארס 1940, היוו את הגרעין העיקרי בקבוצה שכנתה את התנועה תחת השלטון הנאצי, גיבשה את דרכה והנהיגה אותה בימי

כליון ומרד. לא נגזים אם נאמר, כי שובם של החברים לפולין הכבושה היתה הכרעה גורלית, ולא רק לגבי עתיד התנועה.

ב. בתקופה הראשונה של הכיבוש, בעיקר בשנה הראשונה, התגבש הכוח של המחנה החלוצי

בווארשה התארגנו שוב מרכזי התנועות. הם ערכו מאות ביקורים בערים ובעיירות וחידשו את הקשר עם החברים. סניפי התנועה חידשו את פעילותם. נערכו סמינרים ומועצות שבהן דנו בבעיות השעה והתנועה, והופיעו עיתוני מחתרת. קיבוץ הכשרה היו מסלול מיוחד ובשלב מסויים אף עיקרי בפעולה המחודשת של התנועה. היו אלה ברובם קיבוצים עונתיים, שחבריהם עבדו כשכירים אצל בעלי אחוזות, ואלה ניצלו היטב את מצוקתם. בערים היה מצבם של הקיבוצים קשה עוד יותר. עם זאת מילאו הקיבוצים תפקיד חשוב בחיי הנוער בתקופה זו וההכשרה החקלאית בכלל זה. רובם פטרו את חבריהם מן השילוח למחנה עבודה והיו בסיס כלשהו לקיומם החומרי. חרף תנאי החיים הקשים עדיין יכלו בקיבוץ לארגן את חייהם כרצונם, על יסודות של שיתוף ושוויון, ליצור הווי חיים משלהם והרגשה של חירות. וכך שררה בהם רוח אחרת מאשר בסביבתם הקודרת. "הקיבוץ היה אותה שעה הפינה החמה והמאירה בתוך יוון החשיכה והניווון שהשתרע סביבנו" - מספרת צביה¹⁰.

ככל שרבו הגזירות כן עלה ערכו של הקיבוץ בחיי ההווה, כן העריכו יותר את תרומתו בחייהם המיוסרים של היהודים ובמאבקם על הקיום. ככל שגבר הלחץ החיצוני כן גברו גם הרצון והדחף לחיות בצוותא. כותבת ציפורה בירמן מקיבוץ תל-חי בבילאליסטוק ב-1 במארס 1943, במכתבה הידוע אל החברים בארץ:

"החלום בדבר הקמת קיבוץ נתממש. אי-אפשר היה אחרת. מוכרחים היינו לחיות לפחות בצוותא... וכפי שהתחנכו... הקיבוץ גדל והולך. שוב היו חיים חלוציים נאים. בגיטו המסוגר היתה זו פינת אור. שרים בערבים ופעמים עורכים מסיבה. שוכחים קצת את הצרות"¹¹.

ברם, עיקר חשיבותם של הקיבוצים הוא מעבר לדברים שצויינו לעיל. בקיבוצים התרכז הכוח העיקרי, הבוגר, הפעיל והדינאמי של התנועה. יותר מאשר בעבר, כאשר החיים היו תקינים, בלט הקיבוץ כחברה מלוכדת ומגובשת מבחינה אידיאלית. השיתוף והעזרה ההדדית, החברות והאחוה היו קרקע הצמיחה בשביל המחתרת הלוחמת. כללו של דבר, בתקופה זו התגבש הכוח של התנועה החלוצית גם אידיאלית וגם ארגונית. לימים הם היו הגרעין הקשה במחתרת הלוחמת.

כאשר צביה חזרה לווארשה, בתחילת חודש ינואר 1940, היא מצאה כבר את פרומקה פלוטניצקה שקועה לא רק בשיקום הקיבוצים, אלא גם ב"פונקטן", "נקודות" כפי שהן נקראו, שבהן סודרו הפליטים הרבים שהתרכזו בווארשה. "פרומקה הטילה את עצמה כל כולה אל תוך פעולת העזרה להמוני יהודים אלה... 'די מאמע' ("האם") קראו לה" - מספרת צביה¹².

לפעולות מסוג זה היה גם המשך בתחום החינוך, העבודה למען הילד, והסעד. מקוצר הזמן לא נוכל לפרט, אך נציין רק, כי כל מה שהם עשו נעשה מתוך תחושת השליחות שהם ממלאים בתוך הכלל היהודי. ברשימה שהתפרסמה בעיתון "דרור" בקיץ 1940 כותב "יעפים", הלוא הוא יצחק צוקרמן: "מיום ליום אנו חשים באחריות יתר, אנו עושים דברים שלא עשינו מעולם. המוסדות שאמורים היו לעשות זאת כמו נאלמו (השתתקו). בעל כורחך עשה זאת בעצמך"¹³.

מעורבות זו בענייני הכלל, והעיקר, - ההכרה כי זה תפקידם, הוא חידוש, ומבחינה מסוימת מהפך בהשקפותיהם. תנועות הנוער החלוציות - פניהן היה לעליה. ארץ ישראל היתה מרכז חייהם ופעילותם גם רעיונית וגם בהווי החיים שהתרקם בסניפים ובקיבוצים. בעיות הקיום היהודי בגולה והמאבקים שהתנהלו סביבן בזירה הפוליטית הכללית והיהודית הפנימית - היו נחלתן של המפלגות. אך המלחמה שינתה את המצב מעיקרו. הסבל, המצוקה והעזובה, שהם נתקלו בהם על כל צעד ושעל, והתחושה שאין יותר יד מנהיגה, גרמו לכך שהם יעסקו בדברים, אשר בעבר לא חשבו עליהם כלל.

זאת ועוד: בתנועות הנוער מורגש היה יחס חם יותר אל היהודי החי, הנאבק על קיומו ודמותו הרוחנית. במערכת האידיאולוגית השוללת את הגולה הירבו תנועות הנוער החלוציות להבליט את ההווייה הגלותית על תופעותיה השליליות, ולרוב לא נתנו את דעתן לצידם האחר של החיים האלה, חיוניותם וכוח היצירה שלהם, או שהתעלמו מהם בכלל. בצורה הטראגית ביותר איבד את משמעותו הפולמוס בשאלת הגולה, שהתנהל שנים רבות בין הציונים לבין מתנגדיהם, ואף במחנה הציוני עצמו. תשומת הלב הופנתה אל הגלום ביהדות זו, כחוליה בשרשרת הקיום היהודי מבחינה חומרית ורוחנית-תרבותית.

בדיון על הנושא "העם היהודי בשעת המלחמה הנוכחית", שנערך במועצת הריכוז השומרי בוילנה במארס 1940, נאמר:

"ידענו שהציבור היהודי בפולין היווה חוט שידרה לעם ישראל בגולה, ראינו בו את אחד הכוחות המאפשרים לעמנו התרכזות לאומית בתוך פזורי הגולה... לא פעם לא הבינונו די הצורך את טיבו ומהותו של הציבור היהודי בפולין, את הקרקע והאקלים שצמחנו בהם. רק היום ניתן להכיר את ערכו של הציבור הזה, ובמעמדנו זה - יותר מתמיד"¹⁴.

מבחינה כמותית אין להפריז במשקל הפעולות מן הסוג שהזכרנו. היה פער גדול בין כוונותיהם הטובות לבין האפשרויות למעשה, אך למעורבותם בענייני הכלל היה משקל ערכי ומוסרי. בשביל אלה, שהיו מקבלים ארוחה חמה במטבח של הקיבוץ, הוא לא היה סתם בית-תמחוי: הבאים רצו לשמוע חדשות, להתייעץ בעניינים אישיים, לשאוב עידוד. קיבוץ "דרור" בדזילנה 34 ריכז סביבו אנשי ציבור ואנשי רוח, סופרים ומשוררים. לאחדים מהם שימש עיתון "דרור" במה לפירסום יצירותיהם. הערבים שבהם היה המשורר יצחק קצנלסון מקריא מיצירותיו - היו מרכזים קהל רב. היה זה מוזר ואף מופלא, כי אנשים בעלי מעמד ציבורי וניסיון חיים, מהם רחוקים בדעותיהם ובהשקפותיהם מדרכה של התנועה החלוצית, מסתופפים בצילם של הנערים והנערות הצעירים שבבתי החלוצים ומחפשים בקירבתם חיזוק ומשענת, ולא רק חומרית. היה זה ללא ספק מסימני הזמן ושידוד המערכות הציבורי, שהלך והתרחש בגיטו. המפלגות הפוליטיות, שהיו הגורם הציבורי החשוב ביותר בעבר, אבד ערכן משנהרס הבסיס לפעילותן הפוליטית והציבורית. ארגוני הסעד והפרודוקטיביזאציה: "טוז" ו"צנטוס", "אורס" ו"טופורול" - הוותיקים, ועדי הבתים, ארגוני הלאנדסמאנשאפטים והעזרה העצמית היהודית - החדשים, ומעל לכולם הג'וינט, מקור המימון העיקרי - הפכו להיות הגורם החשוב ביותר בגיטו. אבל אלה שעמדו בראשם לא היו בהכרח מן המנהיגים הבולטים בחיי הציבור בעבר, הפעילות מסוג זה העלתה גם שכבת מנהיגות חדשה ולא מוכרת בעבר. אבל כמו בעבר גם במערכת הציבורית הזאת לא היו תנועות הנוער גורם מוכר. הם לא היו מיוצגים ב-י.ס.א. - ארגון העזרה העצמית היהודית, ולא במוסדות המנהלים ארגונים אחרים. אבל הם פעלו בשטח, ובדרך זו הלכו וכבשו להם מקום בחיי היהודים. במכתב מיום 25.9.41 אל החברים בארצות-הברית כותבת צביה: "אף פעם לא הכירו ולא העריכו אותנו כפי שמעריכים עתה"¹⁵.

ד. גורמים אידיאולוגיים.

לא נוכל שלא להביא בחשבון, כי בהכרעת תנועות הנוער החלוציות על התנגדות מזוינת פעלו גם גורמים אידיאולוגיים. התפיסה הציונית, ובעיקר זו הקרויה בשם "ציונות קטסטרופאלית", שללה את הגולה שלילה מוחלטת ולא נתנה יותר אמון באפשרות להתקיים בה. לא ייפלא איפוא, כי אותם חלקים במחנה הציוני, שקלטו תורה זו של ציונות קטסטרופאלית, והיתה זו בראש וראשונה התנועה החלוצית, היו רגישים יותר לקטסטרופה הקרבה ולאותות המבשרים אותה. כך קרה שהם הקדימו להעריך נכון את כוונותיהם של הגרמנים, כאשר התחילו מעשי הרצח ההמוניים בוולנה ובאיזור הסובייטי, ובהתאם לכך גם פעלו.

הפעולה הנרחבת שתנועות הנוער פיתחו בתקופה הראשונה היתה תשובה למדיניות הנאצית, כפי שהיא נראתה בעיניהם עד אז. כנגד המדיניות שבאה לכלות את היהודים ברעב, מחלות, עבודת כפייה במחנות, להשפיל ולשבור את רוחם - באה

הפעולה הקונסטרוקטיבית בתנועה ומחוצה לה. כל קבוצת ילדים ונוער בסניף התנועה, כל "פינת ילדים", בה מוצא הילד היהודי פת לחם ויד מארגנת ומחנכת - הם אמצעים במאבק במדיניות הנאצית וגם פעולה למען העתיד שיבוא אחרי המלחמה.

התקווה להחזיק מעמד, "לבלות אותם" (איבערלעבן, Przetrwac'), היתה השקפה רווחת בתקופה זו בין החברים ובאה לידי ביטוי בעיתונות המחותרת ובמכתבים. התקווה "לבלות" את התקופה הקשה במודע או שלא במודע שואבת ממקורות היהודיים. זו אמונה שיש לה שרשים עמוקים בנסיון ההיסטורי המר של גזירות ורדיפות. אך מעשייתם הם בטחו בכוחות ריאליים הפועלים בזירה הכללית - הכוחות הלוח-מים בהיטלר בחזית הצבאית ובמחתרת. הם האמינו, כי היטלר ינוצח במלחמה זו והנצחון יביא גאולה גם לעם היהודי. ככל שנעייך בפרסומים בעיתוני המחותרת ניווכח, כי עד שלא התחילה ההשמדה ההמונית לא העלו על הדעת, כי גורלם במלחמה זו עלול להיות שונה מגורל עמים מדוכאים אחרים.

אפשר למצוא סימוכין לכך, שהלך המחשבות הזה היה נחלתם של חוגים רחבים בציבור היהודי. חיים אהרן קפלן, שהיטיב לבטא יותר מאחרים את הלך הרוח ששרר בגיטו, רשם ביומנו: "בשיחותינו האינטימיות כל אחד מביע את תקוותו שהקיבוץ היהודי יישאר. קובץ יחידים יאבדו. מכל תקוותינו יצאנו מאוכזבים, רק לא מ"נצח ישראל", על אף כל המצוקות הנוראות שהשתרגו עלינו מימות עולם. מתקווה זו לא התאכזבנו גם עתה"¹⁶.

לא נרחק מן האמת אם נאמר, כי בתקופה הראשונה היה קונסנזוס לאומי רחב בתפיסה היסודית: התקווה והאמונה כי יוכלו "לבלות" את תקופת שלטונו של היטלר, וגם במעשה: ארגונים ומפלגות, ותנועות הנוער החלוציות בכלל זה, כולם וכל קבוצה לפי דרכה ניהלו את המאבק על הקיום.

אך כאשר התחיל מסע ההשמדה, והאמונה שהיהודים יוכלו לעבור את תקופת שלטונו של היטלר התגלתה כאשליה מסוכנת - מצאו את עצמן תנועות הנוער בוויכוח קשה ואף בעימות עם חוגים רחבים בציבור היהודי. התגברות כוחו של הצבא האדום בחזית המזרחית חיזקה את אמונת כולם בניצחון על האוייב הנאצי, אך בייחס לצפוי ליהודים נפרדו הדרכים; תנועות הנוער החלוציות העריכו, כי ליהודים צפויה הכחדה טוטאלית, אחרים המשיכו להאמין ורצו להמשיך ולהאמין, כי בדרך זו או אחרת יש תקווה גם ליהודים.

ה. לבסוף עלינו להעיר, כי גילם הצעיר של חברי תנועות הנוער היה גורם לא מבוטל בהכרעתם להילחם.

ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום העיר על כך:

"נוצר מצב פאראדוקסאלי. דור המבוגרים, שמחצית חייו כבר חלפה, דיבר,

חשב, דאג איך לבלות את המלחמה, חלם על החיים. הנוער - הטוב ביותר, היפה ביותר, העדין ביותר שהיה לעם היהודי, רק דיבר וחשד על מוות של כבוד. הם לא חשבו כיצד לבלות את המלחמה, הם לא דאגו להבטיח לעצמם ניירות אריים...¹⁷

לכאורה אין צורך לציין זאת, שהרי מטבע הדברים המחתרת היא עניינם של הצעירים. אבל לגבי המחתרת היהודית, שתיכננה לחימה בגיטו, בלב ליבה של אוכלוסיה שאיננה לוחמת ואיננה מסוגלת להילחם, היתה חשיבות רבה לעובדה, שבהיותם צעירים לא העיקה עליהם האחריות למשפחה וילדים. מבחינה נפשית ומצפונית יכלו קל יותר להכריע על לחימה לעומת עמיתיהם במפלגות, שרובם היו במצב שונה מבחינה זאת.

בכינוס חוקרי השואה, בהרצאה לציין השנה ה-25 למרד גיטו וארשה, התייחס לנקודה זו יצחק צוקרמן. הוא אמר: "לימים, לפני 20 שנה, כבר פה בארץ, כשיצאתי באחד מימי האביב לטייל בשדות הקיבוץ ולידי בני בכורי הפעוט, עלתה פתאום מחשבת סרק במוחי: הגיטו, האקציה, אני ופעוטי לידי - מה הייתי אני עושה?"¹⁸

ו. ולסיום פרק זה על הגורמים שהביאו את תנועות הנוער החלוציות למעמד הדומי-ננטי במחתרת הלוחמת, עלינו להוסיף ולו רק כצביון עובדה, את הזיקה לארץ ישראל כמקור של כוח.

בפתח דבריה באותה ועידה היסטורית, שבה לראשונה גוללה צביה את מסכת הכיליון והמרד, היא אמרה:

"איני מסוגלת לתאר מה היה הבית הזה לנו. לא אגזים אם אומר, כי גם אותם הבודדים, המעטים ששרדו - רק הודות לכם שרדו. במשך שש שנים אלה היו רגעים ושעות, כאשר נדמה היה שאין טעם להוסיף-לחיות, שהמוצא היחידי הנכון הוא איבוד עצמן לדעת. ורק התחושה, כי שם בארץ הרחוקה ישנם חברים, ישנו בית ההוגה בנו, הדואג לשלומנו - רק היא קיימה אותנו בחיים"¹⁹.

אך אין להשאיר דברי עדות אלה, היוצאים מן הלב, מבלי לציין, כי במשך אותן שש השנים הנוראות לא אחת הביעו החברים את אכזבתם המרה מארץ-ישראל. וגם בסוגייה זו לא נרחיב את הדיון מקוצר הזמן, אך ראוייה גם ראוייה סוגייה זו למחקר מיוחד.

על הבעיות המיוחדות של המחתרת היהודית

קל להבין, כי רכישת הנשק היתה אחת מהן. המקור העיקרי שממנו ציפו לעזרה היתה המחתרת הפולנית א.ק. (ארמיה קראיובה), מיסודה של הממשלה הגולה בלונדון. אך גם אחרי שהארגון היהודי הלוחם הוכר על ידם, עזרתם היתה מועטה. ככל שנעייין בתיעוד הפולני של התקופה נגלה, כי היו שלוש סיבות עיקריות למדיניות היד הקפוצה ביחס למחתרת היהודית:

- א. חשדנות כלפי הלוחמים היהודים, שהם, כביכול, אינם נאמנים לפולין, בהיותם קומוניסטים ואוהדי ברית-המועצות. כבר אז היתה המחתרת הפולנית מוטרדת מן הסכנה הסובייטית הצפויה לפולין אחרי הניצחון. זה היה גורם מרתיע ומכתיב לא למהר לתת נשק בידי היהודים. זאת היתה גם הסיבה שהארגון היהודי הלוחם נאלץ היה להסתיר מהם את קשריו עם א.ל. (ארמיה לודובה) הקומוניסטית, שגם מהם ביקשו נשק. ולמען האמת ייאמר כאן, כי המחתרת הקומוניסטית גילתה אז יחס אוהד יותר בהרבה, אך האפשרויות שלהם היו מוגבלות.
 - ב. אנו נתקלים בייחס של זלזול כלפי הלוחם היהודי, אשר, כביכול, ספק אם יהיה מסוגל וגם מוכן להילחם. אם נרצה נוכל לגלות ביחס זה סממנים של אנטישמיות, אך לענייננו חשובה העובדה שבנימוק זה השתמשו לשם עיכוב מסירת נשק. נכון שאחרי המרד הראשון בגיטו וארשה, שהיכה גלים בציבוריות הפולנית ועורר אהדה וגם התפעלות ממעשיהם של הלוחמים, לא ניתן היה להעלות יותר נימוק זה. ואכן, אחרי מרד ינואר קיבל הארגון היהודי הלוחם משלוח גדול יותר של נשק, לפי המושגים של הימים ההם: 49 אקדחים, 50 רימונים וחומר נפץ. אבל היה זה רק מחווה על גבורתם ועוז רוחם של הלוחמים ולא שינוי במדיניות היד הקפוצה.
 - ג. הגורם העיקרי והחשוב ביותר הוא מתחום אחר: המחתרת הפולנית לא היתה מעו-ניינת במרד יהודי ובוודאי לא במרד בגיטו וארשה, שיכול היה להצית אש גם בווארשה הפולנית, ועל כן בחודשים הקריטיים של ההכנות למרד הגדול הם לא מיהרו לתת נשק ליהודים והם אף הציעו לנציג הארגון היהודי הלוחם, שנמצא בצד הארי של וארשה, להוציא את הלוחמים מן הגיטו ולהעביר אותם למקום בטוח, שהאקציה הצפויה לא תפגע בהם. אין צורך להוסיף שההצעה נדחתה על הסף. עמדה זו לא היתה מקרית, היא התאימה למדיניות המחתרת הפולנית בתקופה זו, כי יש לאגור כוח, אבל לא להילחם ולא לחולל מרד, כל עוד האוייב עדיין חזק ולא הוכרע בשדה הקרב, ואין סיכוי לנצח אותו ולהביא לשחרורה של פולין.
- כפי שידוע, אכן פרץ המרד הפולני בווארשה רק באוגוסט 1944, כאשר הצבא האדום התקרב כבר לווארשה, שנה ורבע אחרי שהמרד היהודי בגיטו דוכא וטובע בנחלי דם. זו גם אחת הסיבות להיעדר תנועה פרטיזנית נרחבת על אדמת פולין, שהיה מכשול בדרכם של הלוחמים היהודים.

הרחבנו מעט את הדיון בשאלת הנשק על רקע היחסים בין הארגון היהודי הלוחם לבין א.ק., וזאת משום שדרך ריקמת היחסים הזאת נפרשות לפנינו בעיות היסוד המהותיות ביותר של הלחימה היהודית והן:

א. המחתרת היהודית תלוייה ברצונה הטוב או הלא כל כך טוב של המחתרת הפולנית. אין לה נציגות משלה בעולם החופשי הלוחם בהיטלר, כדוגמת הממשלה הגולה של פולין בלונדון וכדוגמת בסיסים דומים של לוחמי מחתרת בארצות כבושות אחרות. אין לה גם טריטוריה שממנה תוכל לנהל מלחמה פרטיזנית באוייב. הטריטוריה היהודית היא הגיטו. יכול והמחתרת הפולנית תגלה רצון טוב כלפי הלוחמים היהודים, אך שיקוליה הם תמיד מנקודת ראות פולנית, וככל שמתגלה בניגוד אמיתי או מדומה בין האינטרס הפולני לבין צורך, א פ י ל ו ה ו א ב נ פ ש ו ש ל ה י ה ו ד י , גובר זה הראשון.

לעובדות אלה יש משמעות רחבה הרבה יותר. הן חושפות את שורש חולשתו של העם היהודי בתקופת משבר זו, היותו חסר כוח מדיני משלו. עד עצם היום הזה אנו נתונים בפולמוס, בהתלבטות ובמועקת רגשות אשם, על כי העם היהודי בעולם החופשי – בארצות-הברית ובארץ ישראל המנדטורית, לא עשה יותר למען הצלת אחיהם מציפורני הנאצים. אבל כולנו מודעים לכך, שבתקופה הזאת מצוי היה העם היהודי בתהום חולשתו.

ב. בניגוד למחתרת הפולנית, ומן הסתם גם לוחמי מחתרת בארצות כבושות אחרות באירופה, שהיה באפשרותם לבחור את הזמן ולעיתים גם את המקום ללחימה באוייב, לא היתה אפשרות בחירה כזאת בידי הלוחם היהודי בגיטו. מרד ינואר בגיטו וארשה, ואחריו מרד אפריל, פרצו לא מפני שאותו זמן כבר נחלש האוייב, אלא מפני שאותו זמן התחדשו הגירושים למחנות המוות. וכך היה גם בגיטאות אחרים.

המעייין בעיתונות המחתרת, שהופיעה בתקופה של טרם השמדה, ימצא בהם דיונים נרחבים על עתיד העם היהודי והסיכויים להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל אחרי המלחמה. אך למרד שלהם לא יכולות היו להיות מטרות פוליטיות מסוג זה. הלוחמים אף לא הישלו את עצמם שהם יכולים להציל את חיי היהודים, הם לחמו רק על הצלת כבודם.

לסיום דברי:

המרד בגיטו לא היה דרך הצלה, אך הוא היה משאת נפשם של הלוחמים. הלוא כך כתב מרדכי אנילביץ' במכתבו הידוע ליצחק צוקרמן בימי המרד בגיטו וארשה: "חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בגיטו בכל גדולתה ותפארתה"²⁰. הם הגשימו את חלום חליהם וחוללו מרד בגיטו. כאשר פתחו באש נגד הגרמנים, ספק אם שיערו שמישהו יישאר בחיים, אך המעטים ששרדו כרעו תחת כובד האחריות לתוצאות מעשיהם. וכך

מספרת צביה: "אחרי המרד בווארשה באה אלינו רבקה גלאנץ (מצ' נסטוכוב) ואמרת לי: "סבורה אני, כי מאחר שמרד זה נסתיים כפי שנסתיים, מוטב שתצאו ליער, לפרטיזנים, תוכלו להרוג הרבה יותר גרמנים ולהציל יותר יהודים". היא ענתה לי: "גם אנו רוצים להישאר עד הרגע האחרון עם בני עמנו"²¹.

ואוסיף משפט משלי: ואולי דברי תשובתה של אותה רבקה גלאנץ, שנפלה במרד גיטו צ'נסטוכוב, היא תמצית האידיאה של המרד בגיטו.

הערות:

1. על הביקורים בסניפים וריכוז החברים בווארשה, ראה מכתבה של ברכה קאס, אחת המשתתפות בסמינר זה, צעירה בת 16-17, אל אחותה בריכוז החלוצי בוויילנה, ארכיון החלוץ 1160-ג'; היא מספרת על לונקה קוז'יברודסקה, שבאה מווארשה והביאה לה הוראה מפרומקה פלוטניצקה, כי עליה לבוא לסמינר. היא מפליגה בספינה, נוסעת בעגלה ומגיעה לבסוף לווארשה; בדרך בחזרה, אחרי הסמינר, הקשיים רבים עוד יותר.
2. העתק מתוך הספר של יצחק ארד, "וילנה היהודית במאבק ובכיליון" הוצאת ספריית הפועלים, תשל"ו, עמ' 196.
3. ידיעות בית לוחמי הגיטאות, מס' 14-15, עמ' 2.
4. המרי והמרד בגיטו וארשה, העורכים נחמן בלומנטאל ויוסף קרמיש, ירושלים תשכ"ה, עמ' 123 (להלן: המרי והמרד).
5. מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה, תש"ח, עמ' 99.
6. גוסטה דווידזון, יומנה של יוסטינה, מהדורה שניה מתוקנת, בית לוחמי הגיטאות והוצ' הקיבוץ המאוחד תשל"ח, עמ' 39.
7. מבפנים כרך י"ב, עמ' 410.
8. על הדיונים בשתי ההתייעצויות מספר בזכרונותיו הירש ברלינסקי, איש פוע"צ שמאל; במרד הגדול באפריל 1943 לחם כמפקד כיתה. הדברים נרשמו בהיותו במחבוא בצד הארי, כבר אחרי דיכוי המרד וחיסול הגיטו. נפל במרד הפולני בווארשה, בספטמבר 1944, ראה ילקוט "מורשת" ב', עמ' 7-9.
9. צביה לובטקין, "בימי כיליון ומרד", בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ט, עמ' 79 (להלן: צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד).
10. צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, עמ' 38-39.
11. בית לוחמי הגיטאות G-1051, התפרסם בקובץ יד ושם ב', ירושלים תשי"ח; קיבוץ תל-חי בביאליסטוק נוסד על ידי קבוצת חברים מ"דרור" שהגיעו מוויילנה, לאחר שעברו עליהם שם חודשי ההשמדה הראשונים.

12. צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, עמ' 19.
13. רשימות מיומני, יעפים (יצחק צוקרמן), דרור מס' 5, תמוז תש', בית לוחמי הגיטאות EI-204.
14. אדם ראנד, כסופת הימים, מתוך הרצאה במועצה בוויילניוס, קול ממעמקים, עיתון הנוער השומרי, קאונאס-וילניוס, יוני 1940, "מורשת" D.1.129.
15. ארכיון החלוץ 1160-ג.
16. ח.א. קפלן, יומן גיטו וארשה, הוצאת "עם עובד" ו"יד ושם" עמ' 111.
17. עמנואל רינגלבלום, כתבים פון געטא, באנד צוויי, ווארשע 1963, עמ' 149.
18. העמידה היהודית בתקופת השואה, "יד ושם" ירושלים, תשל"ו, עמ' 21.
19. צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, עמ' 9-10.
20. המרי והמרד, עמ' 220.
21. צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, עמ' 192.